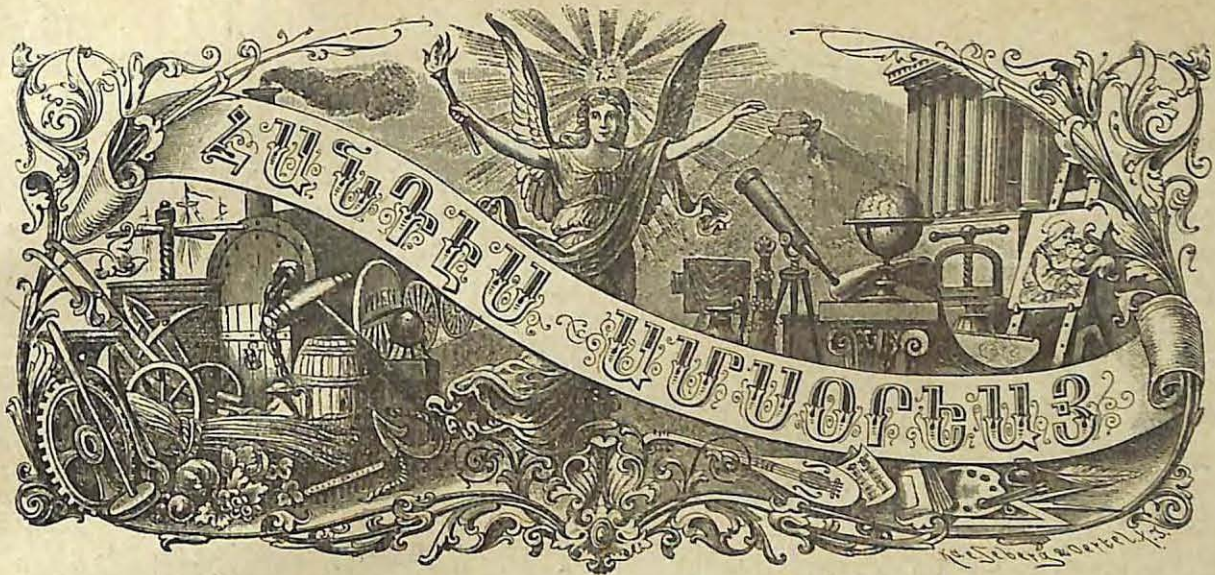

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

17. ՅԱՐԻ 1920

Տարեկան 16 ֆրանկ:

ԹԻԻ 7, ՅՈՒԼԻՍ

ԱՌԱՍՊԵԼԱՔՆՆԱԿԱՆ

ԴԻՑԱՐԵՆՈՒԹԵԱՆ ՏԻԵՋԵՐԸ ԿԸՆՈՒԹԻՒՆԸ

Է գիցարանութիւն եւ առասպել Հասարակաց ստացուածք են այսօր մարդկութեան, ակներեւ է եւ չկայ գիցարան մը, որ այլազգ մտածէ այս մասին: Այս պատճառաւ Հոս պիտի խօսինք գիցարանութեան աւելի պատմական ընդհանրականութեան վրայ, որ մեծ վէճի նիւթ է տակաւին: 2^է կարելի արդեօք ազգեր ենթադրել պատմութեան մէջ, որոնք իրենք իրենցմէ անատակ եղած ըլլան առասպելականութեան, որ է ըսել՝ ինչ որ ունին ուրիշներէ առած ըլլան. ահա այս հարցին շուրջը պիտի դառնայ մեր ներկայ քննութիւնը: Խնդրոյն զարկ տուող ազգակները գլխաւորաբար երկու

են. այսինքն՝ գիցարանական հայեացքներու մէջ տեսնուած միօրինակութիւնն եւ ազգերու իմացականութեան որպիսութիւնը իր զարգացման մէջ: Գիցարանի մը մտադրութենէն չի կրնար վրիպած ըլլալ սա զարմանալի իրողութիւնը թէ երկրագունտիս վրայ տարածուած բոլոր առասպելներու եւ զընդհանրութիւն միջեւ արտաքին կարգի մեծ զուգակցութիւն եւ նմանութիւն կայ, ոչ միայն՝ երբ խնդրոյ նիւթն իրարու դրացի ազգեր են, այլ եւ իրարմէ ամենահեռաւոր՝ եւ բարուց եւ քաղաքակրթութեան տեսակէտէ երբեմն նաեւ իրարու բոլորովին հակառակ ազգերն անգամ այս կէտիս մէջ կու գան կը միանան իրարու հետ եւ ասով է որ հնարաւորութիւն կունենայ գիցարան մը միջոց գիցարանութեան միջոցութիւնը միւսին համապատասխան հայեացքներով մեկնելու եւ լուսաւորելու: Արդ ի՞նչպէս մեկնել այս զարմանալի երեւոյթը: Նորագոյն ժամանակներս շատերը նկատելով միւս կողմանէ նաեւ այն պարագան, որ ամէն ազգ նոյն աստիճանի ընդունակութիւն չունի գիցարանութեան, իրենց մտադրութիւնը փոխառութեան գաղափարին դարձուցին եւ ոմանք համարձակեցան մինչեւ անգամ պնդելու թէ ազգերու մեծամասնութեան համար փոխառութիւնն եղած է գիցարանական հայեացքներու գերագոյն եւ միակ աղբիւրը եւ թէ առանց այս սկզբունքին գիցարանութիւնն իբրեւ մարդկային երեւոյթ անմեկնելի է:

Բանասիրական, հոգեպաշտական, մոգապաշտական եւ մասամբ մը նաեւ միաստուածական դպրոցներու համար ըստ բաւականի պարզ էր խնդիրը: Դիցաբանութիւնն եւ կամ՝ որ մասամբ նոյն է առասպելն անոնց սկզբնական համեմատ մարդկային ընդհանուր երեւոյթ է. եւ որովհետեւ մարդկային կեանքին պայմաններն առհասարակ միօրինակ են, բնականաբար դիցաբանական հայեացքներն ալ միօրինակ պիտի ըլլային: Պէտք է սակայն խոստովանիլ, որ ոչ Մաքս Միլլերը, ոչ Տայլըրը, ոչ Լանգ, ոչ Շմիտ եւ ոչ ալ Սպենսեր ex professo զբաղած են այս հարցով. այս մասին առաջին անգամ մանրամասնօրէն խօսողն եղաւ Ա. Բաւոյնը, որ սակայն դժբախտաբար խնդիրը քիչ մը ծայրայեղութեան տարաւ: Բասդեան իր „Der Völkergedanke im Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen“¹ արդիւնաւոր գործին մէջ այն եզրակացութեան յանգեցաւ, թէ ինչպէս որ մարդ իր նիւթական կեանքին պահպանման համար արմատական կամ տարրական ըսուած միջոցներ ունի, որոնք բոլոր ազգերու քով միշտ նոյնազգի պէտքեր եւ պէտքերու գոհացման նոյնազգի կերպեր կը ծնանին, նոյնպէս ալ մարդկային հոգեկան կեանքը մեկնելու է. այն ալ կառավարուած է եւ կը կառավարուի հոգեկան հիմնական գաղափարներէ, արմատական մտապատկերներէ, զորոնք ինքը տարրական կամ ազգերու մտածութիւն (Elementargedanke, Völkergedanke) կ'անուանէ: Արդ այս տարրական մտածութիւններէն մէկն ալ դիցաբանութիւնն է: Կլիմայի, միջավայրի եւ օտար ազգերու ազդեցութեան նկատմամբ ինքնուրուի չ'ուրանար Բասդեան, բայց անոնց դերը երկրորդական է բոլորովին համեմատութեամբ տարրական մտածութեան, որ երկրիս բոլոր խաւերու վրայ նիւթական պէտքի տարրական միջոցներու նման զարգացման նոյնօրինակ առարկաներէ եւ ենթակայական նոյնօրինակ ենթագորութիւններէ պայմանաւորուած ըլլալով՝ նաեւ դիցաբանական նոյնօրինակ արդիւնքներ եւ մտահայեացքներ յառաջ կը բերէ: Անոր համար ըստ իրեն դիցաբանութեան մէջ համեմատութեան պաշտօնը ոչ այնչափ խնդրոյ նիւթ եղող ազգերուն դիցաբանական հայեացքներու միջեւ պատճառական աղբիւրներ որոնելն է, այլ որպէս զի միշտ միջոցներ միւսին պայծառութեամբ մեկնուի եւ լուսաւորուի, զարգացման աստիճանները ցուցուին եւ տեսնուի

թէ հոգեխօսական ինչ պայմաններու տակ դիցաբանական տարբեր ձեւափոխութիւններ յառաջ կու գան: Արեղեան (Հայ Ժողովրդական առասպելները, էջ 130) աւելի այս տեսութեան կը միտի եւ փոխառութեան համեմատաբար քիչ նշանակութիւն կու տայ:

Արդ Բասդեանի այս դրութեան տրամաչափապէս հակառակ են Համաբաբելոնականութիւնը (Panbabylonismus) եւ Համարիականութիւնը (Panarismus): Վերջինս տակաւին զարգացման եւ կերպաւորման ճամբուն վրայ է, մինչդեռ առաջնոյն ժամանակը թերեւս արդէն անցած է: Բայց երկուքին ալ ծանօթութիւնը Հայ դիցաբանութեան ուսումնասիրութեան համար արտաքոյ կարգի կարեւոր ըլլալուն, կը ներուի մեզի անշուշտ, որ ասոնց վրայ քիչ մը աւելի ծանրանանք: Համաբաբելոնականութեան առաջին սերմերը ցանուցան Շտուրմբլի գերմանացի գիտնականէն, որուն տեսութիւնը հետեւեալ երկու նախադասութիւններու մէջ կարելի է ամփոփել, այսինքն՝ թէ բոլոր դիցաբանութիւնները աստղային նկարագիր ունին եւ թէ երկնքի մասին կազմուած դիցաբանական մտահայեացքներն որոշիչ նշանակութիւն ունին երկրիս պատկերը դատելու եւ բնորոշելու համար: Այս երկու սկզբունքներն ալ ընդունեցաւ Վինքլերը¹, որ տարիներով Հտուքէնի վարպետն եղած էր, բայց մինչ Հտուքէն դիցաբանութեան աւելի աստղային նկարագիրը կը շեշտէր, Վինքլերը աւելի յառաջ գնաց եւ հաստատեց, որ աստղային դիցաբանութեան բուն իսկ էութիւնը մաս մըն է հսկայ աշխարհայեցութեան մը, որուն հայրենիքն է Բաբելոնը, ուսկից բոլոր աշխարհքիս վրայ տարածուած է:

Ազգախօսութիւնն ըստ Վինքլերի եւրոպական քաղաքակրթութենէ դուրս ապրող ազգերով ցուցուց, որ ազգերու միջեւ յարաբերութիւններ կան, որոնց մասին պատմութիւնն ոչինչ կը հաղորդէ եւ առեղծուած պիտի մնային մեզի համար, եթէ զանոնք մեր՝ ազգերու կեանքին նկատմամբ ունեցած հին գաղափարներով նկատէինք: Ազգախօսութիւնն երեւոյթները միայն մատնանիշ ըրաւ, բայց իսկական մեկնութիւնը դարաւոր մոռացութենէ պատմական նոր կեանքի եկող արեւելքին վերապահուած էր: Բասդեանի դրութիւնը, կ'ըսէ Վինքլերը, ինչ ինչ

¹ Die babylonische Kultur in ihren Beziehungen zur unsrigen, Berlin 1902. — Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker, Leipzig 1903.

¹ Berlin 1881.

ընդհանուր երեւոյթներու համար միայն կ'արժէ, բայց երբ նմանութիւնը ոչ միայն ըստ գաղափարին է, այլ եւ ըստ ձեւին եւ բացատրութեան, այն պարագային Բասդեանի հետեւիլ, ճշմարտութենէ հրաժարելու հաւասար է: Թէ «բարի հոգին» եւ «չար հոգին», մին իբրեւ աստուած լուսոյ՝ երկնաւոր, իսկ միւսը իբր աստուած խաւարի՝ ստորերկրեայ կ'երեւակայուին, կարելի է տարրական մտածութիւն ըլլայ, այլ երբ օր. համար բարձրագոյն աստուածութիւնը լուսնոյ աստուածութեան յատկութիւններ կ'ունենայ դիցաբանութեան մը մէջ, որ սակայն զայն իբրեւ լուսին չի ճանչնար, մանաւանդ թէ բոլորովին ուրիշ երեւոյթներու հետ յարաբերութեան մէջ կը գնէ, հոս այլ եւս տարրական մտածութիւն չկայ, այլ փոխառութիւն: Դարձեալ թէ նոր տարեմուտը տօներու աւարկայ կրնայ ըլլալ, շատ բնական է, բայց երբ այն իբրեւ խննդերու տօն կը տօնուի, երբ նոյն օրը carnival անուան տակ հակառակ շրջուած աշխարհքը կը խաղացուի, հոս փոխառութիւն միայն տեղի ունեցած կրնայ ըլլալ եւ ոչ թէ ազգերու մտածութիւն:

Բոլոր դիցաբանութիւններն եւ զրոյցները կարեւոր յատկութիւն մ'ունին, որ զանոնք ամէն ալ հասարակաց մօր մը կ'առաջնորդէ: Վասն զի ուր որ ալ դիմենք, կը տեսնենք, որ բոլոր ազգերուն դիցաբանական հայեացքներն աստղերու շարժման հետ աղերսի մէջ են: Որ է ըսել՝ դիցաբանութիւններու ծագումն աստղային է եւ ձեւափոխութիւններու հետեւութեամբ որչափ ալ մեծ ըլլայ հայեացքներու մէջ եղած տարբերութիւնը, միշտ կարելի է անոնց աստղային նկարագիրն ի վեր հանել եւ շատ հաւանական է, որ մինչեւ իսկ զանոնք բանաստեղծողն անտեղեակ չըլլար այս յարաբերութեան: Արդ բովանդակ մարդկութեան հայեացքներուն այս հասարակաց մայրը, հասարակաց աղբիւրը հոն միայն կարելի է փնտռել, ուր ֆրիստոսէ յառաջ 4000ին, որ է ըսել նախապատմական շրջանին արդէն տիեզերքի միասնական ըմբռնումն, այսինքն՝ աշխարհայեցութիւնը հաստատուն արմատ ձգած էր, ուր միջութեան մէջ թաղուած հին շրջաններուն արդէն աստղաբաշխութիւն (Astronomie) ու աստղագիտութիւնը (Astrologie) գիտական հսկայ գրութեան մը բարձրացած էին, ուր վերջապէս աստուածութեան եւ աշխարհքիս նկատմամբ եղած վարդապետութիւններն, որոնք դիցաբանական անթիւ անհամար տարբերակներով բու-

լոր աշխարհքիս վրայ սփռուած են, իրենց սկզբնական անարատութեամբ մեզի կը ներկայանան: Դիցաբանութեան այս սկզբնավայրը եւ աստղաբաշխութեան այս որոնցը Բարեխոյնն է:

Մեր մտաւոր քննքերուն ընդհանուր պատկերը, կը բացագանչէ Վինքլեր, լուծման եւ քայքայման դատապարտուած է: Մեր գիտութիւնները իւրաքանչիւրն իր ճիւղին մէջ հրաշալիքներ գործած են, բայց դժբախտաբար իւրաքանչիւրն իր յատուկ ճամբան միայն գիտէ, ոչ ընդհանուր ուղի մը ունին եւ ոչ ալ վերջնական վախճան մը. այս պատճառաւ զարմանք չէ որ զուրկ ենք նաեւ բոլոր իրերը պարունակող, միասնական կատարեալ աշխարհայեցութենէ մը, առանց որոյ կեանքին վերջնական հարցերն ալ կը մնան անպատասխան: Բարեւալոյն եւ անոնց շնորհիւ նաեւ հին արեւելցւոյն դիրքն աւելի նպաստաւոր էր. ինչ որ մեզի համար այժմ անհասանելի է, այն՝ արեւելեան հին վարդապետութիւնը կը մատակարարէր արդէն իր հաւատացելոյ, Բարեխոյնն ալ համոզուած էր, որ աշխարհայեցութիւնն իր իսկութեամբ մարդկային խուզարկող մտքին անմատոյց լեռ մըն է, բայց անոր փոխարէն Բարեխոյն գիտութեան իբր աղբիւր աստուածային յայտնութիւնը կը գնէ: Աշխարհք աստուածութեան արարչական ներգործութեան արդիւնք է. անիկա է որոշողն աստղներու այն շրջանները, որոնց մէջ ամէն բան պիտի շարժի, անիկա է զանոնք վարողն եւ անիկա է անոնցմով աշխարհքիս բախտը սահմանողը: Մարդուն այս պարագային ուրիշ բան չի մնար, բայց թէ ճանչնալ անոնց վրայէն աստուածութեան որոշումները, իմանալու համար թէ ի՞նչ պիտի հանդիպի երկնքի եւ ի՞նչ երկրիս վրայ: Ասկից ինքն իրեն արդէն կը պարզուի թէ ինչո՞ւ համար Բարեւալոյններէն գիտութիւններու գիտութիւնը կը նկատուէր աստղաբաշխութիւնը, թէ ինչո՞ւ աստղագիտութիւնը հին աստղաբաշխութեան այս անբաժին քոյրն արտագոյ կարգի մեծ ազդեցութիւն ստացած էր բարեւական դիցաբանութեան մէջ: Աստեղաղարդ երկինքը այն մեծ գիրքն է, որուն մէջ երկնքի եւ երկրի եւ անոնց մէջ գտնուողներուն ամէնուն բախտն ու ապագան որոշուած է. անիկա է կենաց գիրքը, եւ ով որ իր ըլլալին ու վերջնական վախճանն իմանալ կ'ուզէ, զայն պիտի կարդայ եւ անկից պիտի իմանայ:

Ուրեմն ինչպէս երկինքն է, նոյնպէս է նաեւ երկիրս. ամենամեծէն սկսեալ մինչեւ ամենափոքրը, ամենաչնչին մասէն մինչեւ ամբողջն իրենց

Համապատասխան ունին նաեւ երկինք: — Երկիրս երեք մասի կը բաժնուի՝ օդաշխարհ (Luftreich), երկրաշխարհ (Erdreich) եւ ջրաշխարհ (Wasserreich), վերջինս սանդարմետն է, վասն զի ըստ բարելական հայեացքին երկիրս օվկիանոսի վրայ կը հանգչի: Նոյնպէս է նաեւ երկինք. օդաշխարհն է վերին երկինքը, որուն գերագոյն ծայրակէտն է երկնային հիւսիսային բեւեռը. միջնաշխարհն է երկնաւոր երկրաշխարհն այսինքն կենդանակերպից շրջանը (Tierkreis), որուն վրայէն կ'ընթանան լուսին, արեւ եւ մոլորակներն եւ կազմուած է հաստատուն զանգուածէ մը, ասկից առնելով՝ հաստատուն թիւն (Firmament) կ'ըստի: Երկնաւոր միջնաշխարհին կը յայտնուի երկնաւոր ջրաշխարհը: Բայց երկնաւոր միջնաշխարհն ալ ինք իր մէջ երեք բաժանումն ունի, որոնց ամէնէն կ'անցնի արեւը. ձմեռը ջրաշխարհը կը մտնէ, եւ գարնան երկրաշխարհը, որ մեր ցամաքին կը համապատասխանէ: Անոր համար է որ արեւ եւ լուսին բարելական դիցաբանութեան մէջ ամենամեծ դերը կը խաղան, անոնք են ժամանակները, տարիներն ու ամիսներն որոշողը: Ասկից է որ Բարելացելոյ տոմարը իր գիտութեան, դիցաբանութեան եւ ամբողջ քաղաքակրթութեան մանրանկարն է. վասն զի տոմարը, այսինքն՝ աստղներու շրջանին զննութիւնը ամենագործնական եւ կարեւոր պահանջքն է աշխարհայեցութեան մը, որ առ հասարակ աստղերու շարժումէն աշխարհքիս բախտը կը հետեւցնէ:

Բարելական թուի գրութիւնը 60-րդական է, մինչ մերը 10-րդական. 60-ի հիմնական թուերն են 5 եւ 12, արդ ամէն տարակոյսէ վեր ստոյգ է որ 60-րդի գրութիւնն բոլոր ազգերէ ընդունուած է. գերմ. Գրոշները (Groschen) ինչպէս նաեւ անգլ. Շիլլինգը 12-ի բաժանման վրայէն են եւ հանրածանօթ է 12-րդական միութիւնը (Dutzend), որ մանաւանդ վաճառականութեան մէջ շատ դործածական է: 60-ը դրութեան մեծ միութիւնն է, բայց մոռնալու չէ, որ 60-րդականի բարելական անունն՝ որ է շուշշու¹/₆ կը նշանակէ, այսինքն 6-րդ մասը 360-ին, որ արեւու տարեկան շրջանն է: Գարձեալ ամիսը 30-ը հաշուելով, տարուան մէջ լուսնոյ 12 շրջան կ'ունենանք, այս 12-ը օրուան եթէ մերձեցնենք, ոչ թէ 24, այլ կրկին 12 ժամ կ'ունենանք, ինչպէս ժամացոյցէն ալ կը տեսնուի: արդ ինչպէս ժամացոյցը, նոյնպէս այն բաժանումը բարելական է:

Այժմ կարծես թէ ըստ բաւականի պարզ

է, կը դիտէ վիշքեր, թէ բարելական աշխարհայեցութեան եւ անոր բովանդակ քաղաքակրթութեան էութիւնը կրօնական նկարագիր ունի: Բայց որովհետեւ բարելական կրօնը առաջին նայուածքով աստղային է (Gestirnsreligion), ինչու որ անոր մէջ գլխաւոր դեր խաղացողներն են լուսին, արեւ եւ աստղները, չի հետեւիր, որ բարելական վարդապետութիւնը զաստուածութիւնն աստղերու հետ նոյն կը համարէր: Աստղները բարելական վարդապետութեան համար աստուածային զօրութեան գլխաւոր յայտնութիւններն էին, եւ այս իսկ է պատճառն, որ Բարելացիներն աստուածութեան կամքն ու ծրագրներն աստղները զննելով կ'ուզեն իմանալ: Ամէնէն գլխաւորներն են Լուսին (Սին), Արեւ (Շամաշ) եւ Արուսեակ (Իշտար), որոնք նաեւ աշխարհքի վարիչ եւ աստուածութեան թարգման եւ միջնորդ կ'անուանուին:

Վիշքերը զմիշտ կ'ապահովցնէ, թէ այս դրութիւնը զուտ դիտական էր եւ միայն իմաստուններուն մատչելի: Վարդապետութիւնը հասարակ ժողովրդեան խորհրդական կերպով՝ այսինքն արարողութիւններով եւ աստուածներու պաշտամունքներով կը ներկայացուէր: Ասոնց մէջ առաջին տեղը պիտի զբաւէր ի հարկէ նոր տարւոյ տօնախմբութիւնը, քանի որ տարին երկնաւոր մարմիններու դարաւոր շրջանին փոքրիկ մէկ մանրանկարը կը նկատուէր: Օրուան առասպելին առարկան է Մարտուկի եւ Տիամատի կռիւը: Տիամատ տիտան աստուածներու դէմ կ'ելէ, Մարտուկ անոր կը յաղթէ, զայն երկուքի կը ճեղքէ, մէկ մասով օդաշխարհը, միւսով ջրաշխարհը կը կազմէ, իսկ երկուքն իրարմէ կը բաժնէ երկնից հաստատութեամբ: Շատ մը խաղեր ընկերացած էին հանդիսութեանց, որոնց մէջէն անուանի են Carnival եւ վիճակախաղը. Carnival-ի խաղը, զոր մենք բարեկենդան կ'անուանենք, թափօրով կը սկսի, վասն զի Մարտուկ իբրեւ արեւու աստուած նոր տարւոյն ջրաշխարհը (սանդարմետ) ձգած՝ ցամաքաշխարհը կ'ելէ: Յոյներու Հելիոսն ալ ամէն օր նաւակառքով ջրաշխարհը կտրելով՝ արեւելք ցամաք կ'ելէ: Բայց երբ Մարտուկ ցամաք կ'ելէ, նաեւ կ'ելէ, անոր համար նաւուն տակ անիւներ կը ներկայացուին, ահա ասկից է նաւակառք = car navalis. Թափօրի ժամանակ ամէն բան հակառակ կը շրջի, ինչու որ նաեւ ցամաքին վրայէն կը նաւէ Մարտուկն: Յաղթութեան ժամանակ է այլ եւս. ստրուկները դիմակով

իրենց տէրերը կը խաղան է, տօնի առթիւ նոր թագաւոր մը կ'ընտրեն, որուն անունն է carne-val իշխան: Հին տարին իբրեւ պաճուճապատանք կամ ծերունի մը կը ներկայացընէին, զոր կ'այրէին եւ կամ ջուր կը նետէին: — Վիճակի խաղն ալ երկնքէն առնուած է. Բաբելական վարդապետութեան համեմատ ամէն տարեմասին աստուածները քովէ քով գայով՝ տիեզերքի բախտին վրայ վիճակ կը ձգեն եւ աշխարհքիս կառավարութիւնը Մարտուկի յանձնելէն վերջը՝ կը ցրուին. անոր համար թագաւորը երկրիս վրայ պաշտօնները վիճակով կը բաժնէր եւ մարդիկ նոր տարիէն վերջը աստղները, բայց մանաւանդ լուսնի թագը կը ղնեն, իմանալու համար թէ աստուածներն ի՞նչ որոշած են:

Ահա այս է համաբարելոնականութիւնը, որ վերջին տասնեակ տարիներուս այնչափ թեր ու դէմ դրութիւններու եւ կարծիքներու առիթ տուաւ: Վիքթորի կարծեկից կ'երեւան Ոթոն Վեբեր¹, Լ. Մեսսերշմիտ² եւ Մորիս Եաստրոֆ³ Բաբելոնի եւ Ասորեստանի կրօնը համաբաւոր գործին հեղինակը⁴, բայց ամէնէն աւելի Ա. Երեմիաս, որ յատկապէս համաբարելականութեան պաշտպանութեան համար կարգ մը նշանաւոր գրութիւններ հրատարակեց, որոնց մէջէն յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ «Համաբարելոնականները» եւ նորագոյն ժամանակներս հրատարակած «Արեւելեան մտաւոր քաղաքակրթութիւնը»⁴: Վերջնոյս մէջ Երեմիաս բաբելական վարդապետութիւնը հետեւեալ կերպով կը ներկայացընէ.

1. Տիեզերքի եւ աստղներու շրջանին երեւոյթներն աստուածութեան մարմնացումն են, աստուածականին մնացականութիւնը տիեզերքիս մէջն է, իսկ զանցականութիւնը աստղներու շարժման մէջ:

2. Ամէն երկրաւոր իր եւ պատահար երկնաւորի մը կը համապատասխանէ. ամէն մասնական երեւոյթ ամենամեծէն սկսեալ մինչեւ ամենափոքրը ամբողջին մանրանկարն կը ներկայացընէ:

¹ Otto Weber, Theologie und Assyriologie im Streite um Babel und Bibel. Leipzig 1904.

² Wesen und Wirkung der altorientalischen Weltanschauung (Geschäftl. Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft), 1904, II, S. 4-5.

³ Moris Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens, 1905, I, S. 552, 1912, II, S. 1122.

⁴ Alf. Jeremias, Die Panbabylonisten, Leipzig 1907. — Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig 1913.

3. Երկնքի շրջանին երեւոյթներու հետ համընթաց կ'ընթանան երկրաւոր բնութեան երեւոյթները (սերմ եւ հունձք, տաքութիւն եւ պաղութիւն, ամառ եւ ձմեռ, օր եւ գիշեր), որով աշխարհքիս բոլոր երեւոյթները աստղային նկարագիր կը ստանան:

4. Աստուածութեան կամքը ինք զինքն աստղներու շրջանին երեւոյթներով կը յայտնէ: «Աստղներու վրայ գրուած է» այս է կեանքին գերագոյն օրէնքը: Եւ որովհետեւ աստղներու շարժումները թուական յարաբերութիւններով միայն կարելի է ճանչնալ, անոր համար թիւը սուրբ եւ նուիրական է. թիւը ամէն գիտութեան չափանիշն է:

5. Այս խորհուրդներու վարդապետութիւնը, որ միայն գիտուններուն մերձենալի էր, ժողովրդեան կը մերձեցուի միջնորդութեամբ. զիցաքանութեան, որ աստուածութեան ինքնայայտութիւնը զգալի կերպով կը ներկայացընէ եւ մարդը իբրեւ աստուածութեան մարմնաւորում կ'աստուածացընէ. ք. միջնորդութեամբ աստղագիտութեան, որ տիեզերքի եւ աստղներու շարժման երեւոյթներն առանձնականներու բախտին կը մերձեցընէ եւ այսպէս ճակատագրականութեան հիմը կը դնէ: Վերջապէս ք. միջնորդութեամբ աւելորդապաշտութեան շատ նպաստող ոգեխօսութեան (Dämonologie), որ աստուածային ինքնայայտութեան վարդապետութեան հակապատկերն է:

Համաբարելոնականութեան գլխաւոր հակառակորդներն են Յուսէն, Բեցուլը եւ Կուզլեր, որոնք երեքն ալ իբրեւ ասուրագէտ առաջնակարգ հեղինակութիւն են: Բեցուլը համաբարելոնականութիւնը կ'անուանէ «երեւակայութեան յանգուգն ստեղծագործութիւն մը, որուն ի նպաստ սեպագիր արձանագրութիւններն ամենափոքրիկ կուսանն անդամ չեն ընծայեր»¹: Թէ Բեցուլի եւ թէ Կուզլերի յարձակումներն աւելի բաբելական աստղաբաշխութեան հնութեան դէմ են: Կուզլեր յատկապէս կարգ մը գրութիւններով աշխատեցաւ ցուցընել, որ բաբելական աստղաբաշխութեան ոսկեդարը Տրդ դարէն յառաջ չի կրնար ըլլալ եւ թէ Բաբելացիները Քրիստոսէ յառաջ հազիւ 3րդ դարուն արեւու precessionի ծանօթու-

¹ Bezold, Die babylonisch-assyrischen Keilschriften und ihre Bedeutung für das Alte Testament, S. 15, 23.

Թեան եկած են¹: Այս վերջին կէտը մասնաւորապէս շատ կարեւորութիւն ունի, վասն զի ասկից կախուած է գլխաւորաբար բարեւական աստղաբաշխութեան ամբողջ նշանակութիւնը: Այս ընդդիմադրութիւնները գրական պայքար մը յառաջ բերին, որ տակաւին չէ վերջացած: Բեցոյրի եւ Կուզլերի դէմ ելան Է. Վայդներ², Ե. Մալեր³ եւ Փր. Հոմպլ «Hilprecht»-ի նշանաւոր «Aniversary Volume»-ի մէջ, էջ 188, որոնք Բաբելոնի աստղաբաշխութեան հնութիւնը ամենամեծ պնդութեամբ կը պաշտպանեն: Վինքլերի դրութեան դէմ մղուած պայքարը թէեւ վերջնական կերպարանք մը չէ ստացած տակաւին, բայց գէթ այն բարեբար ազդեցութիւնն ունեցաւ, որ զայն պաշտպանողները զգացին, թէ իրենց աղեղները չափազանց լաւած են, որով եւ ստիպուեցան չափաւորել գէթ իրենց տեսութիւնները: Ասոր առաջին օրինակը տուաւ Երեմիաս, որ իր վերջին գրութեան մէջ⁴ «Համաբարեւոնականութիւն» անունը յայտնապէս կը մերժէ ընտրելով քաբելոնականութիւն յորջորջումը: Որչափ կ'երեւայ, այս փոփոխութեան անընդմիջապէս առիթ տուողն եղած է Վրոնդ, որ իր Երեմիասի ուղղած մէկ նամակին մէջ Համաբարեւոնականութեան եւ բաբելոնականութեան միջեւ զանազանութիւն կ'ընէ: Առաջնոյն տակ կը հասկնայ դրութիւն մը, որուն համեմատ բոլոր դիցաբանութիւնները բարելական ծագում ունին, զոր եւ կը մերժէ եւ կ'ընդունի երկրորդն, որով տեսութիւն մը կ'իմանայ, որ պատմական ստոյգ փաստերու վրայ յեցած՝ կը վարդապետէ թէ բոլոր քաղաքակիրթ հին ազգերը, թերեւս չափով մը նաեւ նորագոյնները մեծապէս ազդուած են բարեւական հին քաղաքակիրթութենէ: Երեմիաս Համամիտ է Վունդի, բայց շատ մեծ վերապահութեամբ մը, ինչու որ տակաւին համեմատութեան կը բերէ Բաբելոնի հետ նաեւ այնպիսի ազգեր, ինչպիսի են օր. համար շատ մը վայրենիներ, որոնց Բաբելոնէ ընդունած ազդեցութիւնը ոչ պատմականօրէն եւ ոչ ազգախօսօրէն կրնայ ցուցնել:

¹ Kugler, Kulturhistorische Bedeutung der babylonischen Astronomie (Dritte Vereinsschrift der Görresgesellschaft), Köln 1907.

² Zum Alter der babylonischen Astronomie. Babylonica VI, 129f. Նոյնը՝ Zum Kampfe um die altorientalische Weltanschauung, OLZ. 1913, Nr. 1, 2.

³ E. Mahler, Deutsche Literaturzeitung 1909, Nr. 39.

⁴ Handbuch etc., S. 2, 3.

Արտաքին նմանութիւնը, երբեմն մինչեւ իսկ մէկ կամ երկու տեսագծեր (Motiv) բաւական չեն երկու տարբեր երեւոյթներու համեմատութենէ պատճառական ներքին աղբիւս հետեւցնելու համար, ներքին պիտի ըլլայ նմանութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ երեւոյթներուն հոլութիւնները զիրար պիտի գոցեն կամ գէթ չափով մը զիրար պիտի շօշափեն: Ի հարկէ Համաբարեւոնականները տեսականապէս այս սկզբունքին դէմ առարկութիւն չունին: Վինքլեր մինչեւ իսկ կը յայտարարէ, որ փոխառութիւն հոն ընդունելու է, ուր նմանութիւնը ոչ միայն ըստ գաղափարին է, այլ եւ ըստ ձեւին եւ բացատրութեան: Բայց այս գեղեցիկ խօսքն ամուլ իրականութիւն մըն է համաբարեւոնականութեան մէջ: Եթէ այս այսպէս չըլլար, դժուարաւ թէ Բեցոյրի պէս ծանր գիտնական մը համաբարեւոնականութիւնը երեւակայութեան ստեղծագործութիւն անուանէր: Ստոյգ է Երեմիասի ըսածը թէ ինչպէս Հին Կտակարանը, նոյնպէս սեպագիր արձանագրութիւնները վարդապետութիւններու դասագիրք մը չեն ընծայեր մեզի. պէտք է ուրեմն ասդին անդին սփռուած ակնարկութիւններէն եւ խօսքերէն նոր վերակազմել, ինչ որ ժամանակին հօգինները զբաղցուցած էին, եւ ես իսկ անձնապէս համոզուած իմ, որ ցորչափ խնդիրը բարեւական դիցաբանական բնահայեացքներու վրայ է, ըստ բաւականի յաջող է անոնց պարզումը: Սակայն այն եւս յայտնի է, որ թէ Վինքլեր եւ թէ Երեմիաս խնդրոյ նիւթ եղող համեմատական հայեացքներու մէջ (համա. օր. համար ջրհեղեղի աւանդութիւնը) տեսագծեր կ'ենթադրեն եւ դիտաւորութիւններ կը մոլծանեն, որոնք ինքնին իսկ աղբիւրներու մէջ գտնել անկարելի է: Այս ձգտումն աւելի ցայտուն կերպով երեւան կու գայ, երբ օտար՝ եւ ասոնց մէջէն գլխաւորաբար հեռաւոր ազգերու դիցաբանութիւնները համեմատութեան կ'առնուին: Հոս օրինակ մը միայն յառաջ պիտի բերենք, վասն զի նաեւ Վինքլեր իբրեւ զաւանակաւ օրինակ միայն զայս յառաջ բերած է՝ այսինքն՝ հիւսիսային Գերմանիայի Սլաւներու դիցաբանութիւնը, որուն բարելական ծագումն ըստ Վինքլերի առաջին նայուածքով կը տեսնուի:

Միջին դարէն մեզի ծանօթ է, կ'ըսէ Վինքլեր, որ այս Սլաւները կը պաշտէին Գերովիդ գարնան աստուածը (= Մարտուկ) Ռատիգաստ պատերազմի աստուածը (= Ninib, Mars), շեռնբոգ (= Černobog) ցեւ աստուածը

(= Ներքալ), երեքգլխեան Տրիգլալ, որ աշխարհքիս երեք բաժանումները կը ներկայացնէ, վասն զի Տրիգլալ երկնքի, երկրիս եւ սանդարամետի աստուած է: Զետոյ չորեքգլխեան Սվանդեվիդ, որուն երկու գլուխներն առջեւ եւ միւս երկուքը ետեւ կը նայէին (= Janus): Ճերմակ են աստուծոյս մազերն եւ ճերմակ են իր երկրիս վրայէն սուրացող ձիերը: Գարնան սկիզբը շատ միտ կը դնեն կուկուին ձայնին, իմանալու համար թէ դեռ որչափ պիտի ապրին. իսկ կուկուն թռչունն է Սիվա գիցուհոյն, որ գարնան նման իշտարի վերստին կը կենդանանայ: Գարնան աստուածը կամ աստուածուհին, Մարտուկ է, որ խաւարին յաղթելէն վերջն աշխարհքիս տէրը կ'ըլլայ եւ աստուածներէն վարիչ կը կարգուի անոր եւ իրեն կը յանձնուի ապագային բախտը: Ահա այս է Վինքլերի դասական օրինակը: Թէ ընթերցողը այս տողերը կարդացած պահուն ինչ պիտի մտածէ, չենք գիտեր, բայց մենք անձնապէս չենք կրնար ըմբռնել թէ Վինքլեր ինչ հիման վրայ պատճառական ներքին աղբիւս կը նշմարէ ասոր եւ բարեւական դիցաբանութեան մէջ: Գարնան, պատերազմի ինչպէս սեւ աստուածութիւնը կամ աշխարհքիս երեք բաժանումները կամ լուսնոյ աստուածոյն չորեքգլխեան ներկայացումն եւ սպիտակահեր ըլլալը առաւել կամ նուազ չափով արդիւնք են անընդմիջական տպաւորութիւններու եւ բնական պէտքերու եւ հարկ չկայ Բարեւոն դիմել այսպիսի հայեացքներու տէր ըլլալու համար: Իսկ կուկուի գեպքը ուղղակի կը հակառակի բարեւական դրութեան, վասն զի ինչպէս ինքն իսկ Վինքլեր բացայայտ կերպով կը խոստովանի՝ Բարեւացիները իրենց տպագան իմանալու համար՝ աստղները կը զննէին եւ ոչ թէ երկրիս կենդանիները կամ ուրիշ երեւոյթները: Կուկուին երգը կեանքին կամ տեւողութեան հետ կապակցութեան մէջ դնելն ալ բնական երեւոյթ է: Ես իսկ իմ մանկութեանս ատեն քանի քանի անգամ համրած եմ անոր կուկու, կուկու խորհրդաւոր ձայները, ի հարկէ ես կեանքիս չէի մերձեցըններ՝ գէթ չեմ յիշեր¹, բայց մէկէն միւսն անցնելու համար քայլ մը միայն պէտք է. եւ այս քայլն առած են ոչ միայն վերը յիշուած Սլաւներն, ինչպէս Վինքլեր կը կարծէ, այլ եւ մեր Համշենցիները: Հայ Համշենցիներու համաձայն Մարտ 9ին Կու-

¹ Բայց ինչպէս Հ. Հ. Ոսկեան ինծի կը հաղորդէ, խոտորձուր ալ անոր ձայնին տեւողութիւնը կեանքին հետ կը կապեն:

կուն առաջին անգամ կը կանչէ. Գայլն ալ այդ օրը լողալու կ'երթայ «թէ որ օրը պարզ լինի կը ցամքի, թէ չէ թաց կը մնայ. Գայլն ցամքեւունց ու թաց մնալունց կ'ստուած է ամբողջ ամառուան վիճակը: — Համշենցիները կ'ըսեն. ով որ Գարնան առաւօտ մը չլուացած, ծուներ (աղօթք) չարած, հաց չկերած, նրա ձայնը լսէ, կուկուն զայն կը պատժէ, մէկ խօսքով այն տարին յաջողութիւն չունենար (Ազգ. Հանդ. Զ, էջ 130, 191):

Սխալ Հասկացողութեան բարեւական քաղաքակրթութեան նշանակութիւնը մենք չենք ուրանար եւ ոչ ալ Վինքլերի եւ Երեմիասի մանաւանդ արեւելեան գիտութեան մատուցած անգնահատելի ծառայութիւնները: Մասնաւորապէս շնորհաւորելի է իրենց այն վճռակա՜նութիւնը, որով աստուածութեան միութիւնը կը պաշտպանեն նաեւ ասորա-բարեւական աղգերու քով: Համաբարեւականութիւնը անընդունելի ընդունելու յատկապէս երկու սկզբունքներ են, որոնք իրենց ծայրայեղութեան պատճառաւ քար գայթակգութեան եղած են գիտականներու մեծամասնութեան: Առաջինն է բոլոր դիցաբանութիւններու եւ զրոյցներու վերագրուած աստղային նկարագիրը: Այս կէտը բացարձակապէս անընդունելի է, վասն զի կը հակառակի ոչ միայն ազգախօսութենէ յայտարարուած փաստերով վաւերացուած ճշմարտութիւններու, այլ եւ շատ մը երեւոյթներ, ինչպիսի են օր. համար շանթի, հողմի եւ բուսականութեան հայող դիցաբանական հայեացքներ՝ բոլորովին անմեկնելի կը դարձնէ: Այս կամ այն երեւոյթին մէջ աստղային գծեր (Motiv) սպրդած մտած կրնան ըլլալ, բայց ասով ամբողջութիւնը տակաւին աստղային չ'ըլլար: Երկրորդ կէտն է համաբարեւականութեան համար պահանջուած տիեզերականութիւնը: Հոս մեր տեսութիւնը Վուկի վերը յայտնած կարծիքին հետ կրնանք ըսել թէ կը նոյնանայ: Բոլոր ազգերուն դիցաբանութիւնները միակ անկիւնէ մը յառաջ բերել, ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ միւս ազգերուն առասպելակաղմութեան ընդունակութիւնը տարակուսի տակ ձգել եւ փոխառութիւնը բացարձակ սկզբունքի բարձրացընել, որով դիցաբանութիւնը փոխանակ ազգի մը հոգեկան կեանքին մէկ արտայայտութիւնն ըլլալու, փոխանակ անոր բնահայեացքներուն, բազմապիսի զգածումներուն եւ աւելորդապաշտութիւններուն ամենակենդանի վառարանն ըլլալու, կ'ըլլայ

արտաքուստ ներս խուժած օտար տարր մը: Ի հարկէ թէ՛ Վինքլեր եւ թէ՛ Երեմիաս միայն պատմական շրջանը նկատողութեան կ'առնուն, ըսելով որ նախապատմականը ինքն իրեն համար անանձին հարց մըն է: Սակայն այս յայտարարութիւնը համաբարեւնականութեան աւելի կը մնասէ քան կը նպաստէ, ինչու որ ասով միանգամայն գէթ լուրջայն կ'ընդունին, որ նախապատմական շրջանի մէջ Բաբելոնէ դուրս ուրիշ տեղեր ալ դիցաբանութիւններ կազմուած կրնան ըլլալ. արդ պատմական շրջանի բաբելական հոսանքն ինչ աստիճանի բուռն եղած պիտի ըլլայ, որ միւս անգիտներն ինքնահասարակ դիցաբանութիւններն սպառնապաշտ կը ջնջուին եւ Բաբելոն կ'ըլլայ միահեծան տէրը: Այս դժուարութեան անտեղեակ չէր Վինքլը՝ եւ զարմանալի է, որ միջոցներ ձեռք չ'առնելու զայն բառնալու համար: Իրեն ըսածը թէ շատ անգամ պատմագիտօրէն չմեկնուածը՝ կրնայ համեմատական երեւոյթներու նմանութեամբ մեկնուիլ, խօսք մըն է, որ միայն օրոշ կարգի երեւոյթներու համար կ'արժէ եւ ոչ թէ ամբողջ գրութեան մը: Բացառաբար միայն համեմատական երեւոյթներէ նմանութիւններ որսալուն հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իրողութիւնները կը բռնաբարուին, առանց սակայն դժացողիչ կերպով մեկնուելու եւ շատ անգամ կը հանգիպի, որ մինչեւ իսկ խնդրոյ նիւթ եղող տեսութեան եւ իրողութեան միջեւ անհաշտ հակառակութիւն կը մտնէ: Այսպէս բաբելական թուական գրութիւնը անծանօթ է բոլորովին վայրենիներու մեծամասնութեան. անոնք ոչ բաբելական տոմարն ունին, ոչ անոնց շաբաթներու բաժանումն եւ ոչ ալ ամիսներու եւ տարւոյ համընթացող մանրամասն հաշիւները: Մեքսիկացիներուն Արուսեակի տարին (Venus-jahr) միայն՝ որչափ կ'երեւայ բաբելա-սումերական ծագում ունի, բայց այս փոխառութեան քով ունին նաեւ առանձնայատուկն, այսինքն՝ իրենց թուական միութիւնը 20 է, եւ ոչ թէ 60 կամ 5 եւ 12: Ծագումն ալ աստղային չէ, այլ ձեռքերու եւ ոտքերու մատուրներու թուէն առնուած է, ինչու որ Մեքսիկացիները սովորութիւն ունին ձեռքերու մատուրներով հաշուելէն վերջը՝ մնացածն ոտքերու մատուրներով շարունակել¹:

Այս ամէնէն այն կը հետեւի, որ բաբելական աղգեցութեան սահմաններն աւելի սեղ-

մելու է. անոր ենթարկուած են նախ Բաբելոնի շրջակայ աղգերն եւ աստիճանաբար միայն հետեւորները: Մեծ բաժին մ'ալ Հայերս առած ենք. բայց հաւանօրէն ոչ ուղղակի, այլ աւելի Ասորեստանցիներու, Ասորիներու եւ Ուրարտացիներու միջնորդութեամբ, վասն զի Հայերուն Հայաստան գաղթած ժամանակ Բաբելոնի փայլն արդէն նուաղելու վրայ էր: Բաբելական աղգեցութեան հետքեր անժխտելի են նախ մեր գրական եւ ժողովրդական աշխարհահայեացքին վրայ: Անանիա Շիրակացուն ընծայուած «Յաղագս շրջագայութեան երկնից» գործին¹ մէջ ուղղակի ակնարկութիւն կ'ըլլայ օղեղէն, երկրային (= հաստատութիւն) եւ ջրեղէն երկնիքներու: Նման տեսութիւն ունի նաեւ Յակոբ Խրիմեցի տոմարագիրը՝ «Եւ ջրեղէն երկնից բարձրագոյն լինել ամենայն երկնից. եւ ջրեղէն երկնից ի վերոյ ամենայն ծովուց եւ հաստատութեանդ գեր ի վերոյ լինել ամենայն մոլորականաց երկնից»²: Թէեւ մատենագիրս օտար՝ մանաւանդ յոյն աղբիւրներէ օգտուած կ'երեւայ, այսու հանգերձ իր ոչ այնչափ անշնանակ գործը մեղի աւելի հետաքրքրական կը դառնայ, երբ 12 կենդանակերպ աստղներու եւ երկնքի հաստատութեան նկարագրականը կուտայ. բաբելացի աստղագէտ մը կարծես մեղի հետ կը խօսի, այնչափ զգալի են նմանութիւնները: Հայն ալ Բաբելացւոյն պէս հոն կը նշմարէ Հաստատութիւնը, ուր կը գտնուին Սայլ, Բազմաստեղը եւ Հայկը. եւ որուն մէջ կը շրջնէ Արեւն եւ Լուսինը: Կենդանակերպ աստղներու նկարագրութեան մէջ մտադրութեան արժանի են մանաւանդ անոնց մարդկային կեանքին եւ աշխարհքիս վրայ ունենալիք աղգեցութեան նուիրուած գաղափարները, որոնք ըստ ամենայնի յար եւ նման են մեր ժողովրդական հայեացքներուն. օր. համար ըստ հայ ժողովրդեան կարիճ եւ խեցգետին կենդանակերպները աղէտաբեր են, հետեւաբար ով որ ասոնց տակ՝ այսինքն արեւուն այս աստեղատներէն մեկուն կամ միւսին մէջ եղած ատեն՝ կը ծնանի, դժբախտ կ'ըլլայ³, նոյնն է նաեւ ըստ բաբելական աստեղագիտութեան եւ Խրիմեցուն տու մարդագիտութեան. ասոր հակառակ խոյ, Արիւծ, Կշիւ եւն երջանկաբեր են. ի հարկէ այս աւել-

¹ Հրա. Գ. Տեր-Մկրտչեան, Վարդապատ 1899, էջ 39:

² Հմմտ. մեր Մատենադարանի 2 հտ. 902, թղ. 131 եւ 144:

³ Մանանայ 1871. 331 եւ 337:

լորդապաշտական հայեացքներն ալ վերջնականապէս բնորոշութեան պատճառներու վրայ հաստատուած են — կարիճ եւ խեցեգետին աղէտաբեր են, վասն զի արեւն ասոնց մէջ կը մտնէ անձրեւային, պաղ կամ ձմեռնային եղանակներուն — սակայն դժուարաւ թէ Հայերը իրենք իրենցմէ այս հայեացքներուն եկած ըլլան, վասն զի ասոնց անդրադարձութիւնը զարգացած աստղաբաշխութիւն մը կ'ենթադրէ: Բարեխաղան աղբեցութիւն կայ Արայի եւ Շամիրամի, թերեւս նաեւ Հայկայ աւանդութեան մէջ, ինչպէս նաեւ Աստղիկ եւ Բարշամին գէթ միջնորդաբար բարեխաղան ծագում ունին: Ասոնց մասին մանրամասնութիւնն ուրիշ առթիւ, հոս պիտի խօսինք քանի մը աւելորդապաշտական սովորութիւններու վրայ, որոնց յիշատակը մինչեւ այսօր դեռ վառ է հայ ժողովրդեան սրտին մէջ:

Առաջին տեղը կը դրաւն Բարեկենդանի խաղերը: Այսօր ընդհանրապէս ընդունուած է, որ այս միջազգային խաղերը, որոնք հին ժամանակները բովանդակ յառաջակողմեան Ասիա տարածուած էին, ուսկից նաեւ Եւրոպա անցան, գարնանամուտի տօնախմբութեան հետ սերտ առնչութեան մէջ էին: Դժբախտաբար աղբերներու պակասութեան պատճառաւ առ այժմ հայ դիցաբանութեան գարնան աստուծոյն մասին անկարելի է որոշ բան մը ըսել: Բայց որչափ կ'երեւայ աւելի Արա գեղեցիկն էր քան Վահագն. Հայկ ալ կրնայ ըլլալ, մանաւանդ եթէ իրեն վերադրուած դերը նկատողութեան առնուէր, որ Մարտուկի դերին յար եւ նման է: Ամէն պարագայի մէջ մեր բարեկենդանի խաղերուն բարեխաղաններուն հետ ունեցած նմանութիւնը ակնբեր է: Ստոյգ է խոտորջուր եւ ուսական Հայաստանի քանի մը տեղեր¹ հին տարին պաճուճապատանքով ներկայացնելու գաղափարը քիչ մը մթազնած է, ինչու որ այս տեղերը պաճուճապատանքի տեղ ցախերու դէպ մը կը վառեն, բայց ասոնք ալ հօրը կը շրջապատեն եւ ուրախութեան երգեր կ'երգեն, ասոնք ալ վրայէն կը ցատկեն² եւ ի նշանակ հին տարւոյն մահուան՝ հրոյ վրայ կոխկրտելով եւ պարելով կը մարեն զայն:

Աւելի հետաքրքրական է մեր տօնացոյցին

ըսկախորանը, որ Մեծ պահոց առաջին երկուշաբթին է, որ է ըսել Բարեկենդանի ժամանակները կ'իյնայ: Բախտորան կը նշանակէ ոչ թէ փակեալ վրան, այլ ըսկախորան. եւ ասոր մեկնութիւնը պարզ է: Հին ասենները՝ որչափ կ'երեւայ Հայերն ալ Բարեկենդանի օրերէն մէկ քանին բախտի տօնախմբութեան նուիրած էին, որուն առթիւ որոշեալ դաշտ մը երթալով՝ հոն վրանաբնակ կ'ըլլային եւ բաղան եփելով մեծ հանդիսութեամբ կ'ուտէին: Վրանաբնակութեան սովորութիւնը այսօր վերցուած է, բայց ոչ հանդիսութիւնը. այսօր ալ շատ տեղեր՝ այսպէս կ'արին՝ նոյն օրն եփած բաղալով դաշտը կ'երթան եւ հոն մեծ հանդիսութիւններ կը կատարեն: Խոտորջուր դաշտ երթալն ալ չկայ, բայց բաղալի ուրիշ սովորութիւն մը կայ, որ՝ մեր կարծիքով հեթանոսական նկարագիրն աւելի անաղարտ պահած է, այսինքն՝ կրման գիւղին մէջ աւագ շաբթուան երեկոյեան հանդիսական պատարագէն վերջը եկեղեցւոյ դրան առջեւ ամէն մէկուն եփած բաղալ կու տան, զոր նոյն հետայն կ'ուտեն կը լմնցնեն: Խոտորջուր այս սովորութիւնը հայ հեթանոսական հնութեան թանկագին նշխարներէն մէկն է. ասկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ բաղալի տօնը նաեւ Հայերու քով գարնան կամ՝ որ գրեթէ նոյնին կը յանգի, յարութեան աստուծոյն հետ սերտ աղերսի մէջ էր եւ յետոյ քրիստոնէութեան մէջ քրիստոսի Յարութեան հետ միացուեցաւ: Ի հարկէ բաղան արիական ազգերու դիցաբանութեան մէջ ալ մեծ դեր կը խաղայ, սակայն եթէ չենք սխալիր, սեմականին եւ արիականին միջեւ բաւական տարբերութիւն կայ: Արիականին մէջ բաղան նշնցեալներու սովորական զօհն էր, անոր համար սուրբ եւ նուիրական էր եւ սիրով չէր ուտուեր եւ թերեւս, այս պատճառաւ է, որ Պիլութագորեսները զայն պիղծ կը համարէին եւ չէին ուտեր ըսելով որ բաղան կերողը՝ իր մեռած հօր սերմը կ'ուտէ¹: Քրիստոնէական շրջանին՝ ասոր հակառակ սովորութիւն եղաւ նշնցեալներու յիշատակին բաղալ ուտել եւ նաեւ բաշխել: Այս սովորութիւնը կայ նաեւ Հայոց քով, ինչպէս կը վկայէ Ն. Լամբրոնացին, որ «Սահմանեալ եմք, կը գրէ, յուրբաթի եւ ի չորեքշաբաթի (այսինքն՝ Պահոց, որ նաեւ նշնցեալոց օրեր են) 200 եւ 300 աղ-

¹ Ազգ. Հանդ. 1901, էջ 120:

² Շատ տեղեր (Հին Զուղայ, Շիրակ, Բաղն Եւք) միայն նորապսակները կը վառեն կրակը եւ կը ցատկեն. դէպ ծուխին այս կամ այն կողմ հակիլը նշան է նորապսակին բերբութեան: Ազգ. Հանդ. 1901, էջ 120:

¹ L. v. Schroeder, Pythagoras, 1886. — W. Schulz, Das Verbot des Bohnenessens bei den Pythagoräern (Memnon III, S. 93 — 96).

քառաց՝ հաց եւ բակլայ բաշխել¹։ Ընդունելով հանդերձ, թէ բակլան հին արիական՝ հետեւաբար նաեւ Հայերու՝ աշխարհայեցութեան կարեւոր տարրերէն մէկն է, ինչպէս Շոէօդէր 1915ին իր համալսարանական դասախոսութիւններու ժամանակ մեծ եռանդեամբ ցուցնելու կ'աշխատէր, մեք կը միտինք հաստատելու թէ բակլայի հայկական աւանդութիւնն իր ներկայ ձեւին մէջ դժուարին է մեկնել առանց սեմական ազդեցութեան, նկատելով մանաւանդ այն պարագան, որ հայկականը զարնան եղանակին կամ յարութեան աստուծոյն հետ աղբրսի մէջ կը դրուի։

Մտադրութեան արժանի կէտ մըն ալ մեր հայկական վիճակախաղերն են, որոնց բաբելական ազդեցութիւնն² աւելի ակնհայտ է։ Խաղերը Համբարձման տօնին հետ կապուած են եւ կ'անուանուին մէկ բառով՝ «Ծաղկամօր տօն», վասն զի վիճակահանութիւնն այսօր աւելի հարսերու եւ աղջիկներու խաղ եղած է եւ վիճակը երջանիկ ամուսնութեան համար ըլլալուն՝ նոյն օրը ամէն ալ ծաղիկներով կը զարդարուին։ Վիճակի անթիւ «հաւկի» կամ «հաւկուր», կ'ըսուի, որուն մէջ եօթ աղբիւրներէ ջուր լեցուած է եւ Համբարձման նախօրեակին խաղին մասնակցող իւրաքանչիւր աղջիկ առարկայ մը պիտի նետէ։ Յետոյ հաւկուրը ծաղիկներով կը զարդարուի եւ գոցուելով գիշերը կը դրուի աստղներու տակ, որպէս զի աստղները, որոնք վիճակ որոշողներն են, զայն դիւթեն եւ վիճակները նպաստաւոր ըլլան։ Համբարձման օրն աղջիկներն ու հարսերը հաւկուրն առած դաշտ կ'երթան եւ կը սկսին նախ երգել եւ պարել, ուսկից վերջը կարգը վիճակախաղին կու գայ։ Փոքրիկ աղջիկ մը, որուն երեսը անթափանց քողով կը ծածկեն, մէջտեղ կը նստեցնեն եւ զայն բոլորած՝ վիճակահանութեան երգը կ'երգեն։ Երգին ամէն մէկ տունին աղջնակը հաւկուրի մէջէն առարկայ մը պիտի հանէ, եւ որուն որ կը պատկանի, երգին տունն ալ անոր բախտին կը հայի³։

Համբարձման տօնին հետ ուրիշ աւելորդ դասակարգութիւններ ալ միացուած են, որոնք

ամէն ալ հաւասարդի հին տօնին հաւատալիքներուն բեկորներն ըլլալու են։ Ամբողջ նոյն օրը ցնծութեան մէջ է. երկինքն երկիրս կը համբուրէ, աստղներն աստղները եւ ծառերն ծառերը։ Ծառերը կը խօսին եւ կը յայտնեն իրենց եւ աղբիւրներուն բժշկութեան գաղանքները, անոր համար նոյն օրը շաբերը քարայրներու մէջ կը պահուրդին, որպէս զի անոնց ձայնը իմանան եւ հիւանդութիւններու դեղ եւ դարման գտնեն։ — Աւելորդ է կարծենք հոս նաեւ վարդապետի յիշատակութիւնը, որուն աղանի թոցներու եւ ջուր սրսկելու սովորութիւնները թէեւ առ հասարակ ջրհեղեղի եւ հոյեան տապանին աւանդութիւններ նկատուած են, բայց ինչպէս հետեւեալ տողերէն կը տեսնուի, ուղղակի ասորիներէն առնուած են եւ թերեւս միջնորդաբար նաեւ Բաբելոնէն։ Ասորական դիցաբանութեան համեմատ Ատարգատիս-Համիրամ-Աստղիկ դիցուհւոյն նուիրուած էին բոլոր աղբիւրները, բայց մանաւանդ Եփրատ գետը, որուն քով դիցուհւոյն տօնին առթիւ մեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային, կը լողային, կը պարէին եւ դիցուհւոյն պատուոյն համար թանկագին առարկաներ գետ կը նետէին իբրեւ նուէր դիցուհւոյն, որ ջրոյ դիցուհին էր եւ բաղնիքի ալ մասնակցի։ Խորենացոյ «ուրուք Համիրամայի ծով» խօսքը անտարակոյս այս վերջին դէպքը կ'ակնարկէ, հետեւաբար Խորենացոյ մեկնութիւնը բոլորովին բռնազբօսիկ է։ Բաց աստի այն եւս ստոյգ է, որ դիցուհւոյն նուիրական թոգունն էր աղանին, զոր եւ անոր տօնին առթիւ կը զոհէին կամ կը թոցնէին եւ այս սովորութիւնը Ասորիքէն մինչեւ Հռոմ գացած էր¹։

Դիոդորոս Սիկիլիացին² աղանիներու Համիրամայ նուիրական ըլլալու մասին աւանդութիւն մը կը հաղորդէ, որ միանգամայն դիցուհւոյն ծագման պատմութիւնն է։ Համիրամայ մայրը՝ Դերկեդոյ դիցուհին, որ ձկան մարմնով կը նկարագրուի, զինքը ամայի լեռ մը ընկեցիկ ընելով՝ աղանիներէ կը սնուցուի եւ յետոյ ալ հովիւներէն կը գտնուի։ Ձկան մարմնով կը նկարագրուի նաեւ Համիրամ, որ մինչեւ իսկ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ձկան ձուկէ մը յառաջ կը բերուի։ Ձկան տարբերակը ունիք

¹ Աւելան, Հայրուսակ, էջ 77։

² Վիճակախաղն ունին նաեւ Պարսիկներն, որ կը խաղան Սափար ամսոյն 26 (Ապրիլ 27ին), անունն է Դոբրա։ Պանայք եւ աղջիկներն են խաղացողները եւ կը խաղան Ծիշ Հոյերու նման։ Ազգ. Հանդ. 1907, էջ 66-68։

³ Հմմտ. Աբեղեան, Der armenische Volksglaube. Leipzig 1899, էջ 130։ — Ազգ. Հանդ. 1895 եւ 1900, էջ 62-68. 1901, էջ 130-146։

¹ Aelian, De natura anim., XII, 30. — Plinius. Historia naturae, XXI, 37 etc. Հմմտ. նաեւ R. Smith, Lectures on the Religion of the Semites, Թրգ.-դերմ. Freiburg 1899, էջ 133.

² Պատմ. 2, 9։

նաեւ Հայերս. «Լեզք (ուր իբր թէ Համիրամ զԱրա լեզել տուեր է) գիւղին մօտերը թոնիրի ձեւով խոր աղբիւր մը կայ, որ «սուրբ թոնիր կը կոչեն, կը գրէ Սրուանձտեանց¹, ուր շատերը ուխտի կերթան: Ի՞նչ միակ մէկ ծով կ'երեւի այդ ջուրին մէջ եւ որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարուի. Դա կ'ըսեն կերպարանք ունի եղբի եւ արծաթէ օղն ալ քիթն անցուցած՝ կը տեսնուի տակաւին: Աւանդութիւնս անտարակոյս Համիրամայ առասպելին մնացորդն է եւ «Գրոց բրոց» մէջ անոր տրուած մեկնութիւնը համեմատաբար շատ նոր է: Աւելի հետաքրքրական է Աստղեան կամ որ նոյն է Համիրամայ լողալու մասին հայկական առասպելն, զոր կ'աւանդէ նոյնպէս Սրուանձտեանց. «Եփրատը երբ Մշոյ դաշտը կը մտնէ, կնճան սարերու մէջ զարնուելով ժայռերուն՝ նեղ կ'իրձու մը սեղմուելով գո՛ւ գո՛ւ ձայն կ'արձակէ, եւ այդ տեղը կը կոչուի «Գուռ գուռայ», ուր Աստղիկի լողարանն է եղեր: Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեցկութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը...» (Գրոց բրոց, 97—98): Ասկից կը հետեւի, որ Համիրամայ լողալու առասպելը նաեւ Հայոց քով կար եւ թէ նաեւ ջուր սրսկելու սովորութիւնը անոր հետ ամենասերտ աղբիւրի մէջ է:

Համարիականութիւն: Համարիականութիւն կ'ըսուի այն դրութիւնը, որուն համաձայն աշխարհքիս բոլոր առասպելներն ու առասպելախառն զրոյցները (mythenhaltige Märchen) արիական մօքի ծնունդ են: Գլխաւոր հեղինակն է Գ. Հիւզինգ, որուն կարծեկից է նաեւ Մ. Շուլց եւ մասամբ մը նաեւ Սիքէ եւ քանի մը նորագոյն գիտնականներ: Հիւզինգ այս տեսութեան եկաւ բուն իսկ 1902էն վերջը, որ է ըսել բոլորովին ալ սխալ չէ գիտնական շրջանակներու մէջ տարածուած այն կարծիքը թէ համարիական տեսութիւններուն զարկ տուողն եղած է Հուսթէնի եւ Վիլհելմի դրութիւնը: Հիւզինգի դրութիւնը սակայն աւելի ճիշդ՝ յորջորջմամբ Համալուսնապաշտութիւն (Panlunarismus) է. վասն զի ըստ իրեն նախնաբար միայն լուսնային առասպելներ գոյութիւն ունէին. արեգակնայինները շատ վերջը ծագած են,

եղածներն ալ երեւութապէս միայն արեգակնային են՝ յառաջ եկած լուսնոյ տոմարին արեգակնայինի վերածմամբ: Առասպելներն ու զրոյցները արիական են այն տեսակէտէ, որ անոնց մէջ երեւան եկած 3 եւ 9 թիւերը իբր թէ արիական լուսնոյ տոմար մը կը մատնանշեն. տոմար մը բաղկացած երեք 9 օրեայ շաբաթներէ, այսինքն՝ $9 + 9 + 9 = 27$ գիշերներ, որոնց մէջ լուսինը տեսանելի է. ասոր վրայ աւելցնելու է 3 մթին գիշեր, որ միջոցին լուսինն այլ եւս չի տեսնուիր: Բնառասպելն կամ բնառասպելական ըսուած աշխարհահայեացքն իսկական առասպելին հետ կապակցութիւն չունի. առասպելի մը համար էական է $3 \times 9 + 3 = 30$: Այս թիւերը գտնուելու են նաեւ դիցաբանական արժէք ունեցող զրոյցներու մէջ, ուր չկայ, հոն անպատճառ խանգարում տեղի ունեցած է: «Եթէ բոլոր դիցաբանութիւնները, կ'ըսէ Հիւզինգ, լուսնէն յառաջ բերեմ, գիտեմ որ շատ մը ընթերցողներ պիտի ժպտին, շատերը պիտի ծիծաղին եւ շատերն ալ պիտի զայրանան: Վերջիններէս ներողութիւն կը խնդրեմ. ես գիրենք գայթակղեցնելու միտք չունիմ այլ այլազգեմ կ'ընար ընել: Իսկ ժպտողներն ու ծաղրողները բաղձալի են ինծի: Նախապաշարուած է, ուրիշ բան չէ, երբ այսօր շատ մը շրջանակներու մէջ լուսնոյ դէմ կ'ելլեն, վասն զի նիւթի ծանօթութիւն կը պակսի եւ այն՝ շատ ծանօթ պատճառնե՛լ ու համար: Ուրեմն իմ յարգելի լուսնոյ դէմ ելլելը միայն նախապաշարունակներու վրայ հիմնուած կրնայ ըլլալ¹»:

Բայց Հիւզինգ կը սխալի: Երկու տարի անընդհատ Հիւզինգի եւ անոր ընկերին Հուլցի սկսած դիցաբանական երեկոյթներու ես ալ մասնակցած եմ ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ եւ ըստ բաւականի հասու եղած եմ երկուքին գաղափարներուն եւ համեմատութիւններուն: Իմ եւ մասնակցողներու շատերուն կարծիքով գիտնական շրջանակներու մէջ ոչ թէ դիցաբանութեան ծանօթութիւն կը պակսի, այլ ծայրայեղ միջնորոտներու օգով տեսնելու բաղձանք չկայ: Կը ցանկայի, որ ընթերցողը ինքն ալ այս ուրիշ կողմանէ շատ հետաքրքրական եւ շահաւէտ բանակցութիւններուն ներկայ եղած ըլլար մեզի հետ եւ ապահով եմ, որ ըսածիս ինքն ալ պիտի համոզուէր: Հիւզինգի պէս հասակ առած հմուտ անձ մը եթէ մինչեւ այսօր համալսարանի կարգաւոր ուսուցիչ

¹ Գրոց բրոց, էջ 53—54:

¹ Die iranische Überlieferung, էջ VI.

չէ անուանուած, իր ծայրայեղութիւնն է դիւաւոր պատճառը: Համարիականութիւնն արդէն անմարսելի նիւթ մըն է, ասոր վրայ կ'աւելնայ համալուսնապաշտութիւնը, որ աւելի անմարսելի է եւ անընդունելի: Ի հարկէ լուսնոյ նշանակութիւնը մեծ է, բայց ոչ այն աստիճանի, որ դիցարանութիւնն իր բազմապիսութեան մէջ բացառապէս լուսնային հռչակուի: Արիական լուսնային տոմարի մը գոյութիւնը ոչ բոլոր առասպելներուն արիական ըլլալուն ապացոյց է եւ ոչ ալ անոնց բացառապէս տոմարէ ծագած ըլլալուն: Աւելի քմածին է առասպելներու տրուած դաղափարը. դիցարանական չին իբր թէ այն առասպելները, որոնց մէջ Յ եւ Գ որ եւ իցէ կերպով չեն մատնանշուիր: Նոյնպէս քմածին է բոլորովին, երբ աւելի նշանակութիւն կը տրուի զոյցներու եւ բանաստեղծորէն ստեղծուած դիւցազներգութիւններու քան դիցարանական առասպելներու կամ բնառասպելներու: Դժբախտաբար յօրինուածական ծրագրով գրութեան մը պատրաստութիւնները տակաւին նոր կը տեսնուին, որով եւ շատ դժուարին է համարիականութեան միասնական պատկերը տալ, զայն ապա ըստ արժանւոյն գնահատել կարենալու համար: Բայց որչափ կրցայ մինչեւ հիմայ հրատարակուած գրութիւններէն եւ վերոյիշեալ բանակցութիւններէն հասու ըլլալ, համարիական շարժման դրական արդիւնքը դիւաւորաբար մէկ է, որ է՝ արիական աշխարհայեցողութեան բարեկանէն անկախութիւնը: Իսկ թէ բոլոր դիցարանութիւններուն մէջէն ամենէն կատարեալն եւ բազմակողմանին, հետեւաբար նաեւ ամենավստահելին արիականն է, տեսութիւն մըն է, որ համարիականներէն շատ յառաջ բնապաշտական Դպրոցէն արդէն կը պաշտպանուէր: Ասկից սակայն դիցարանութիւնն առանձնապէս արիական ստացուածք հռչակել, իսկ միւս բոլոր ազգերն Արիներուն մուրացկաններն ու ստրուկները, ուրիշ բան չէ բայց եթէ համաբարեւոնականութիւնը ուրիշ դրօշի տակ հրապարակ հանել: Ասան զի բոլոր դիցարանութիւններուն կենդրոնը ըլլաւ Բարեւոն կամ Պերսեպոլիս, գիտական տեսակէտէ ըստ ինքեան երկրորդական խնդիր է: Յորչափ որ երկու կողմանէ ալ միւս ազգերուն առասպելակազմութեան ընդունակութիւնը կ'ուրացուի գէթ գործնականապէս եւ նաեւ ոչ աստղային նկարագրաւ դիցարանութիւններ եւ առասպելներ չեն ընդունուիր, երկու գրութիւններն ալ հաւասարապէս դատապարտելի են: Իսկ եթէ կ'ուզենք քիչ մը աւելի արդար ըլլալ,

Հիւզինգի համալուսնապաշտութիւնը, որ աստղային ընդհանուր բացատրութիւնը մերժելով, լուսնային կը յայտարարէ բոլոր դիցարանութիւնները, որ եւ իցէ համակրութիւն անկարելի կը դարձնէ:

Գիտնական աշխարհը ձանձրացած է այլ եւս «Համալուսնային» ասոր կը վկայէ նաեւ Քրոթեմիսի¹ համարեւապաշտութիւնը (Pansolarism), որուն կուսակից՝ բացի հիւզինգէն ոչ ոք կայ այսօր: Անձնապէս ամենամեծ եռանդեամբ եւ ոգեւորութեամբ յաճախած եմ Հիւզինգի բանակցութիւններուն, բայց ամենէն վերջն ես ալ յուսախար եղայ: Ծրագրիներ կը յօրինուին, առասպելները դասաւորութեան կ'ենթարկուին եւ խմբերու կը բաժնուին, բայց մեծաւ մասամբ մերկնաւար: Կարծես կենսազուրկ դիակներ ըլլային այն դարերէ ի վեր կեանք արտադրող եւ կեանքի կանոն եղող առասպելները, զորոնք վերաբուժի մը նման ամենափոքրիկ պատճառի համար կ'անդամատեն եւ կը կտրեն, միայն որպէս զի իրենց ծրագրած նպատակին հասնին: Տարօրինակն այն է, որ երբեմն բժախնդիր ըլլալու չափ՝ անշնանակ նմանութիւններն անգամ կը դասաւորուին, բայց երբ մի եւ նոյն առասպելներուն մէջ անհամաձայնութիւններ եւ երբեմն նաեւ հակառակութիւններ հանդիպին, կամ ամենեւին նկատողութեան չեն առնուիր եւ կամ մէկուն կամ միւսին մէջ խանգարում կ'ենթադրեն: Այս ոճով ոչ միայն համալուսնապաշտութիւն, այլ եւ համամարդապաշտութիւն ալ կարելի է հաստատել: Ասան զի եթէ նմանութեան վրայ է խնդիրը, աշխարհքիս բոլոր իրերը մերձաւորապէս թէ հեռաւորապէս ամենն ալ իրարու նման են: Նմանութենէ նոյնութիւն յառաջ բերելու համար նաեւ պատճառական աղերս պէտք է. ցորչափ այս աղերսը չի նշմարուիր, անօգուտ է ամեն համեմատութիւն: Անոր համար շատ բնական է, որ Վիեննայի համալսարանին մարդաբանական Հաստատութեան այն բանակցութիւնները զիս տակաւ այն համոզման հասցնէին թէ դիցարանական ատաղձի առատութիւնն եւ նիւթի հմտութիւնը, զորոնք Հիւզինգ եւ Շուլց պէտք է խոստովանիլ, լիապէս ունին, բաւական չեն դիցարանի մը համար, եթէ այնպիսին կ'ուզէ, որ իր ջանքերը նաեւ պսակուին: Հարկ անհրաժեշտ է պատմափիլիսոփայութիւնը, բայց մասնաւորապէս սզգե-

րու հոգեխօսութիւնը: Ասոնց ձայնը յստակ է եւ լսելի. չքաժնեւ երբեք դիցարանութիւններն ու առասպելները իրենց ենթակայական ազդակներէն: Այս ազդակներն են, որ դիցարանութիւններուն իմաստ եւ նշանակութիւն կուտան եւ ասով զմեզ հնարաւորութեան մէջ կը դնեն իրարու մէջ պատճառական աղբիւրները խուզարկել եւ գտնել, էականը պատահականէն զանազանել եւ վերջապէս ինչ որ օտար է, առանձնայատուկէն, ինչ որ պարզ է բազմադրեալէն որոշել:

ԳՈՂՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՍԿԵԱՆ

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ ԿԱՐԵՆՈՅ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԵՐՄ. ՂԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՏ

(Հարսնախնայ)

§ 6. Մտորկովիսս եւ Հայ Հանրապետութիւնը: — Ասոր հակառակ՝ մոզական զօրութեամբ մը կարծես՝ կը մոռցուի ամէն ինչ, եւ Գերմանիա ամենայն ուժով կը բռնադատէ զՌուսիա՝ Բրեստ-Լիտովսկի դաշման (3 Մարտ 1918) Բաթում-Արտահան-Կարս-Թուրքիոյ թողու. եւ Ռուսիա բողոքով ստիպուած էր ստորագրել: Եւ կը սկսի նոր շրջան մը թրքական բարբարոսութեան՝ նորագոյն ասպարէզով: Բոլոր յիշատակարաններն այնուհետեւ այլ եւս՝ «կովկասեան» հարցով կը զբաղին եւ կ'աւարտին Բագուի առումը ու կոտորածով (15—17 Սեպտ. 1918): Նոր ձգնաժամն ու նաեւ նոր կոտորածները մոռցնել կու տան արեան ծովը եւ տակաւին հրաշքով ապրող մնացորդ թշուառները: Հաղիւ հոս եւ հոն յիշատակ մը կայ ասոնց մասին, եւ հաղիւ միակ տեղեկագիր մը (թ. 391), կ'ընդհատէ կովկասեան ցաւերը՝ յիշեցնելով հնագոյն ցաւը: Տեղեկագիրս բացի այլեւայլ անգթութիւններէն կ'աւարտէր տեղեկութեամբ՝ «Սով կը տիրէ արեւելեան վիլայէթներու ընդարձակածաւալ շրջաններու մէջ, այսպէս ի Տիարպէքի, Նփրկերտ, Մարտին եւ ուրիշ տեղեր: Եւ ինչպիսի՞ վատահոթիւն դարձեալ եւ հաւատք էնվէրի մը եւ արբանեկաց տուած խոտմանց եւ հաւատարման»՝ յառաջ եւ յետոյ նոյն դաշնագրին, թէեւ առաջին օրէն իսկ «Ազգային» («Միքի») Գործակալութեան դիմումը տարածած լուրերը, ինչպէս մտադիր բրած էր գերմանահայ ընկերութիւնը (թ. 367) մտահոգիչ էին. (Հմմտ.

թ. 368—369, 372, 374—376 եւն): Ի Բերլին պետական ենթարարուղարը ֆոն Բուսշէ կրնար Կ. Պոլսոյ գեսպանին (որ այն միջոցին էր կոմս Bernstorff) ուղղել գրութիւն մ'այնպիսի լուստես ծրագիրներով, որ կարծես վաղն իսկ Թուրքիա եւ Կարս-Բաթում դրախտ պիտի դառնան. վերջին գաւառներու մէջ՝ «հաւասար, մեղմ եւ արդար վարմամբ», այն կողման «Հայերը նորէն Թուրքիոյ հաւատարիմ հպատակներ կը թուին», «մտադրուի» տարագրեալքն վերագործընելու, գիւղերը վերաշինելու եւ այլ նման երազներ¹ (2 Մարտ 1918, թ. 372): Տակաւին այսպիսի հաւատքով ներշնչուած է այն ճառին ուրուագիծը՝ զոր պետական քարտուղարին փոխանորդը կը խօսէր Գերմ. խորհրդարանին մէջ թէ դոնէ Ռուսական սահմանը մտնելուն պիտի չկրկնուէին 1915ի դէպքերը եւն (19 Մարտ, թ. 377): Եւ սակայն յուսախաբու-

¹ Թուրքիա իւր գործը յաջողցնելու համար կանխաւ այս եւ նման խոստումներ բրած էր. Հմմտ. յատկապէս թ. 365: Քիւհլման կը հարցընէր Գեսպանին թէ իրական է այն լուրը, զոր ստացած էր հոլանդական-սկանդինաւեան Կոմիտէն՝ միջնորդութեամբ գերմ. ընկերվարական կուսակցութեան թէ Թուրք կառավարութիւնը «ծրագրած ըլլայ նոր տարագրութիւններ Ղանիայէ եւ Հալէպէ ու չլիւկայքէ» (10 Գեկտ. 1917, թ. 364): Ասոր պատասխան կու տայ Bernstorff գեսպանը. «Մեծ վեգերը կը խնդրէ բացարձակօրէն հերքել թէ Հայոց նոր տարագրութիւն կ'ըլլայ: Մոտեցնել աւելցուց թէ դիմումս ունի, եթէ Ռուսիոյ հետ անջատ խաղաղութիւն կընուի, Հայոց համար ընդհանուր շնորհման եւ անյիշարութեան հրովարտակ մը հրատարակելու, գրամական նպատակ ալ շնորհելով: Ամէն տարագրեալ կամ բանտարկել Հայ կարենայ ազատ երթալ՝ ուր որ ուզէ, եւ գրամական օգնութիւն պիտի ստանայ: Գրամական խնդրոյ մասին ինքը — Թալաթ փաշայ — արդէն խօսակցած է ճապիտ պէշի հետ» (11 Գեկտ. 1917, թ. 365): Ուրեմն «դիմումս» եւ «խօսակցութիւն» լոկ եւ այն՝ խաբէպատիր, բայց բաւական կ'ըլլար Բերլինի համար: — Եւ այժմ համեմատուի ասոր հետ՝ Բրէստի դաշանց նախօրէկին՝ Էնվէրի ծածկագիր-հեռագիրը բոլոր հրամանատարներուն՝ թուականաւ 27 Փետր. 1918. «Եկատելով Էնվէրի գործադանիքը՝ Կայսերական կառավարութիւնը հրաման հանած է տրմարտիէլ Քիւլու — Խիւսէլ հայ ցեղը: Այս նկատմամբ հեռուեալ գործողութիւնքն ընելու է. (ա.) Երկիրն մէջ Բուլ Հայերը, որ օսմանեան հպատակ են, հինգ քառիւնիսի վեր, հանուելու եւ քաղաքներէն — Խորոս-Ելու: (բ.) Կայսերական բանակներու մէջ ծառայող բոլոր Հայերը զատելու է իրենց զօրաբաժիններէ՝ առանց չլիթութիւն պատճառելու. զանոնք տանելու է Խիւսի դիւրի՝ հասարակաց աշքէ հեռու եւ հրացանահար ընելու: (գ.) Բանակի հայ սպայքն բանադրուել ընելու է իրենց գնդին վերաբերեալ տաղաւարներու մէջ՝ զոր հրամանս: — Այս երեք հրամանները իւրաքանչիւր գնդի (Regiment) հրամանատարներու հաղորդուելէն 48 ժամ ետքը՝ յառաջ հրաման էլ պիտի հրատարակուի անոնց գործողութեան համար: Որեւէ ուրիշ գործողութիւն պիտի չընէր, ի բաց առեալ զանոնք՝ որ այս հրամանաց գործողութեան համար անհրաժեշտ են: Էնվէր (Հմմտ. The Memoirs of Naim Bay. London 1920, p. 65—67. այս գրքին մասին՝ յետոյ յաճախ): — Դրանով է որ Թուրքիա հայաճանքն ու կոտորածը սաստկացուցած է ամէն անգամ որ յաջողութիւնը մեծագոյն կ'երեւար, եւ իւր անպատիժ մնալը՝ տպահով կը կարծէր. այսպէս՝ Ցարսանիքէ ետքը, Մարենիզէնի ուսու ճակատը ձեղքելէն յետոյ եւ առաւել եւս ուսու յեղափոխութենէ եւ Բրէստի դաշանց յարմար ստութիւն: